

Ungvári Tamás:

A Gólem és a prágai rabbi – Okkultizmus, hermetizmus, kabbala

(BUDAPEST, SCOLAR KIADÓ, 2019)

Vegyél elő egy papírt, írd fel a közepére, hogy „Gólem,” és próbálj meg minél több asszociációt köré írni! Mindent, ami csak eszedbe jut róla. Ahogy gyarapodnak a témák, egyre szövevényesebb gondolatháló alakul majd ki a papíron, és a szavak már nemcsak a Gólemhez, hanem egymáshoz is kapcsolódnak, sőt újabb és újabb asszociációkat indítanak el. Ungvári Tamás könyve egy ilyen rendkívül kiterjedt asszociációs gondolatháló, milliónyi kapcsolódási ponttal és kultúrtörténeti kitekin-téssel. „A Gólem-motívum nemcsak előreterjeszkedett, egészen a kibernetikáig, hanem visszafelé is, azaz mélyen gyökerezik a talmudi időkben.” (167.) Éppen ezért nagyon nehéz ezt a könyvet bemutatni, mégis megpróbálok egy képet tárni a kedves Olvasó elé, amely alapján benyomásokat szerezhetsz a könyvről, és eldöntheted, hogy bele szeretne-e merülni ebbe a „misztikus utazásba”, ahogyan a könyv hátulján lévő fülszöveg ígéri.

Ez a könyv Ungvári Tamás utolsó írása. A Scholar Kiadónál korábban tizenkilenc kötete, egy hangoskönyve és hat színműfordítása jelent meg – 2009 óta Ungvári mindegyik művét náluk adta ki. Saját könyveit a kiadó négy műfajba sorolja: enciklo-pédia, kulturális történelem, riportkötet és regény. Ez a kötet a kulturális történelem (kultúrtörténet) kategóriába tartozik. Ungvári Tamás író, kritikus, műfordító, irodalomtörténész. 1930. szeptember 25-én született Budapesten, egy zsidó család gyermekeként. A korszak zsidó törvényei rányomták pecsétjét az életére, a *numerus clausus* miatt a Zsidó Gimnáziumban kellett tanulnia. Egyetemi diplomáját magyar-angol szakon szerezte. Főként irodalmi és színházi területen dolgozott szerkesztőként, dramaturgként. Tagja volt 1989-ig az MTA Színháztudományi Bizottságának. Tanított a Színház- és Filmművészeti Főiskolán, de oktatott Cambridge-ben, a Columbia, a Yale és a Harvard egyetemeken. Számos díjat és elismerést kapott, Budapest díszpolgára lett. A közéleti, társadalmi és kulturális események közismert alakja volt. Fáradhatatlanul dolgozott, színdarabokat fordított, könyveket írt és szerkesztett, előadott, az irodalomtörténet egyik legnagyobb hazai tudósa volt. Önálló köteteinek száma száz felé közelít. 2019-ben halt meg. Ungvári Tamás büszke volt zsidó származására, kiemelten foglalkoztatta a zsidókérdés a két világháború közötti Magyarországon.

A zsidóságról úgy gondolkodott, mint az európai kultúra kikerülhetetlen részéről – ez az alapgondolata ebben a kötetben is meghatározó. Fejezetről fejezetre rámutat arra, hogy az alapvetően zsidó legenda ezer szállal kapcsolódik az európai történelemhez, annak szerves része. Nem lehet az egyiket a másik nélkül megérteni, mert egy közös zsidó-keresztény kulturális hagyomány vesz minket körül. Fokozottan érdekelték még az európai művelődés és a modernség megnyilvánulási formái a XX. századi próza- és drámairodalomban. Irodalomtudósként műfajelmélettel és -történettel foglalkozott. A *Gólem és a prágai rabbi* a 2019-es könyvhétre jelent meg, de főbb gondolatait már a nyolcvanas években megfogalmazta Ungvári.¹

A könyv középpontjában a Gólem, az agyagból gyúrt homunkulusz (mesterségesen teremtett lény) áll, aminek az életre keltése mögött ott húzódik a vágy, hogy az ember maga is teremtővé váljon. Ez a gondolat nem újkeletű, és nem is csak a zsidó hagyományban jelenik meg – ezt járja körül Ungvári. Felmutatja, hogy az európai és a közel-keleti kultúrában számos formában bukkant fel a Gólem-történet egy-egy változata, illetve magának a homunkulusznak az alakja. A könyv egy körképet ad, egy kultúrtörténeti hálót – amit a borító grafikája is szemléltet² –, célja egy mélyebb összefüggés feltárása zsidó-keresztény kulturális hagyományokba helyezve az okkultizmust, a hermetizmust és a kabbalát. A téma, a legendakör már meglehetősen jól feldolgozott, számos könyvre hivatkozik maga Ungvári is, de ő maga egészen újszerű megközelítéssel él: a legenda mögött lévő elemi erőt keresi, a teremtés lényegét magyarázza, teljes horizontját nyújtva a legenda kialakulási korának. De nemcsak az eredetet keresi, hanem igyekszik utánajárni a legenda mindennemű továbbélésének. Így nemcsak horizontálisan tágítja a látóteret, hanem vertikálisan is, Ádám teremtésétől egészen napjainkig. Ugyanakkor az írásnak nem célja, hogy teljes körű tudományos munka legyen, inkább láttatni, rácsodálkoztatni szeretne a megannyi kis vallás- és kultúrtörténeti kitérővel, és summázatát adni ennek a szerteágazó legendakörnek.

Ungvári elhagyja a lineáris időrendet, és asszociatív módon kapcsol össze témákat, gondolatokat egy fejezeten, néhol egy bekezdésen belül is. Sokszor visszatér ugyanaz a téma kicsit más szemszögből megvizsgálva, mind jobban kifejtve. Azonban a koncentrikus visszatérés mellett mégis halad előre a könyv, és a végére megérkezünk napjaink homunkuluszaihoz. Hatalmas tudás és rengeteg utalás villan fel a könyvben, ezekből építkezik. Gondolatok viharában találjuk magunkat, ezért a témában kevésbé járatosak, sőt még az edzettek számára is nagyon nehéz követni a gondolatmeneteket, és átlátni a könyv szerkezetét. Bár a szerző olvasmányos stílusban ír, és egy-egy kultúrtörténeti kitérőben meg tud pihenni az olvasó, de legtöbbször olyan érzés kerítheti hatalmába, hogy fogalma sincs, hogy éppen

¹ Lőkös Ildikó dramaturg szóbeli közlése szerint, akinek egyetemi tanára volt Ungvári Tamás.

² A borítót Zatykó Fanni tervezte.

miről van szó, és az adott szakasz egyáltalán miért került bele a könyvbe – ezért hiába olvasmányos a stílus, mégis nehézkes a mű. A könyvben lévő illusztrációk sem igazán segítik az eligazodását, mert többségében ugyanilyen asszociatív módon kapcsolódnak a szöveghez, ráadásul nem is a megfelelő helyekre kerültek. Sokkal inkább különálló kultúrtörténeti érdekességként lehet a képeket értelmezni.

A kötet tartalomjegyzéke olyan, mintha Ungvári asszociációs gondolatterképét látnánk sorba szedve. Az alábbiakban megkísérlem megragadni az egyes fejezetek gondolatirányait, de ez igen nehéz feladat, majdnem lehetetlen a szöveg asszociatív jellege és inkohereciája miatt. Van olyan fejezet, ami egyetlen téma kibontása köré csoportosul, és van, ahol teljesen el lehet veszi a gondolatok szövedékében.

A könyvben nincs előszó, rögtön az első fejezettel, „A mesterséges emberrel” kezdődik. Ebben Ungvári kijelenti, hogy a Gólem-történet számára gyűjtőlencse, amelynek magja a zsidó vallás lényegéből fakadó kísérlet, a megismételt világalkotás. A teremtést magyarázza, akár a kabbalisták művei. A szerző felvillantja a szónak mint teremtő erőnek a kiemelkedő szerepét. A fejezet második felében a Széfer Jeciráról ír, ami a kabbalista irodalom ősforrása. Ez a mű a III. és a VI. század között keletkezhetett, és a benne foglaltak szerint a Tóra megértésével a hú követők is világot tudnak teremteni. A következő fejezet „A kabbalától a német romantikáig”. A címmel ellentétben a német romantika korszakával indít: Goethe *Faustját* és Laurence Sterne nagy hatású regényét, a *Tristram Shandy úr élete és gondolatait* kapcsolja a homunkulusz alakjához. Majd Jacob Grimm népmese-gyűjteménye alapján beszél a zsidóságnak az alakuló nemzetek közösségéből való kitaszíttóságáról. Ezzel szemben felmutatja, hogy a kabbalisták mítoszai bontották le azt a falat, ami elválasztotta az európai zsidóságot a kulturális fősodortól. A mágia lesz az a híd, amely némi összeköttetést teremt a két oldal között. A fejezet második felében felhívja a figyelmet, hogy a napóleoni idők identitáskereső korszaka az erős Gólem mellett létrehozta Slemil alakját, az árnyékát vesztett emberét, aki nem tartozhat sehova, csak a megvetett néphez. „Miért Löw?” – ez a nyúl farknyi fejezet az első, amely azzal kezd foglalkozni, hogy miért fonódott össze a XIX. században a Gólem-legenda a Maharallal, azaz Júda Löw XVI. századi zsidó tudóssal. Ez a könyvben többször visszatérő téma lesz még. „A Gólemtől a modern kor felé” című fejezetben megismerkedhetünk a rabbi köré fonódott legendákkal – ezek mind a halála után keletkeztek, és összekapcsolásuk egy lehetséges magyarázata is felvillan: a rabbi a szent betűk szerelmese volt, és a Gólem is az isteni Igétől támadt életre. Ezenkívül különféle Gólem-feldolgozásokat említ meg.

„A Gólem-legenda főbbijá” egy hosszabb részt szentel a történeti Löw és a legendákkal átszőtt Löw alakja összehasonlításának, valamint a II. Rudolf német-római császár köré fonódó legendakör és a Löw köré épülő Gólem-legenda összefonódási pontjainak. Mindennek hátterében ott áll a korabeli Prága, ami egyszerre a legendáké és a tudományé, az alkímiáé. Ezután ismét irodalmi kitekintések következnek

a „Gólem az irodalomban” című fejezetben. Főként Gustav Meyrink, Alois Jirásek, Paul Wegener és a Grimm testvérek munkásságán van a fókusz. „A történelem és legenda – tudomány és vallás” című fejezet ismét rabbi Löw alakjával foglalkozik – leginkább a történeti Löwről mint filozófusról oszt meg gondolatokat, kiegészítve korábbi vázolatait. A fejezet végén feltűnik a chełmi rabbi Élia alakja is: az első zsidó forrásokban még ő volt a Gólem teremtője. A „Gólem-források” elnevezésű szakasz a Talmud egyik történetére utal a legenda elképzelt eredetként, melyben az áll, hogy ha az igazak akarnák, világot is teremthetnének. Itt szerepelnek az első illusztrációk: Kopernikusz sírfelirata és az égi harmónia térképei. Ez a rész a legendát megelőző hatásokkal és a legendahamisítókkal is foglalkozik. Köztük a legjelentősebb Judl Rosenberg (rabbi, 1860-ban született Lengyelországban, és 1935-ben hunyt el Kanadában), mivel ő kapcsolta össze Löwöt a Gólem történetével a XX. század elején. „A zsidóság és a nemzetállamok” című fejezet arra tér ki, hogy a XIX. század, amikor a legenda ilyen formában összeállt, a nemzetállamok kiépülésének kora. Ez a korszak a hagyományok felkutatásán és legitimitásán alapult. Ilyen ósiséget keresett a zsidóság is, így a Gólem zsidókat védő metaforája ilyen nemzeterősítő legendaként született. A továbbiakban ismét Löw történeti és legendabeli alakja a kulcs, illetve a legenda lépésről lépésre való bővülésébe pillanthatunk bele.

„A zsidó hagyomány, európai szellem” Prága szerepével indít. A város a Nyugat-Európából menekülő zsidóság úticélja. A bizonytalan helyzet hozzájárult a zsidók önmeghatározásához, és szerzőnk példákat hoz arra, hogy ez miként épült be az európai szellembe, az európai és a zsidó hagyomány miként élt együtt. „Kettőztetés” a következő rövid fejezet címe, és a Gólemmel rokon történetek világirodalmi toposzaiból említ néhányat. A „Faust és Gólem” arra irányítja az olvasó figyelmét, hogy a legenda, a mesterségesen vagy a mágia által teremtett ember beszüremkedik az irodalomba. Ungvári abban látja a kapcsolatot a Fausttal, hogy Faust a szellemmel köt megállapodást, míg a rabbi a szellem erejével ad életet az anyagnak. A „Celan” fejezet a költőről szól, aki versében használja a Gólem-szimbólumot. A „Kafka, Brod és a Gólem” is az előző fejezethez hasonló, Ungvári itt főleg az említett írók életéről és a legenda műveikben való sporadikus megjelenéseiről ír. „A német Gólem” a német nyelvű irodalomban érzékelhető zsidó-keresztény különbségeket és a Gólem-történet adaptálásait mutatja be. A szerző a romantika szemszögéből is rátekint a történetre, melyben az eltűzött, torz és formátlan kap hangsúlyt. Keleties jelleggel szövődik át a középkori zsidókép. Ennek a fejezetnek a végén a történet variálódását összefoglaló vázlat erejéig megállhatunk a sodródásban.

„Az udvar és a zsidók” című rész újra visszarepít a XVI. század Prágájába, és egy érdekes alakot mutat be, az udvari zsidót (Hofjude), valamint kitér a korabeli zsidóság szerepére. A leghíresebb udvari zsidó Mordecháj Meisel volt, akinek alakját részletesebben taglalja Ungvári. A jiddis irodalomban is feltűnik a Gólem, Isaac

Leib Peretz rövid elbeszélésében. Az ő életével és munkájával ismerkedünk meg ebben a részben. A „Szó, szám, betű” szerteágazó fejezet, felütése a „gólem” szó magyarázata, ami a még nem teljesen kialakult, nem teljes értékű embert jelenti. A Gólem a befejezetlen ember története. A „Misztika”-fejezet az első, ami az alkímiára, illetve az alkímia és a kabbala találkozására összpontosít. A korszak nagy alkímistái is bemutatásra kerülnek. Prága mint a tudomány és alkímia központja jelenik meg. Mindezek után a szerző a manierizmust, a reneszánsz és a barokk közé eső művészettörténeti korszakot járja körül, aminek az álom, a sejtelmes és a megfeythetetlen a közege.

A következő fejezetben kibernetika és mágia hasonlatosságáról olvashatunk: a pontos utasítások követése fix eredményt hoz. Norbert Wiener író szavaival élve a gép képmása a Gólemnek. Itt olvashatunk a hermetizmusról, amely az okkult hagyományokkal együtt összeolvadt a keresztény és zsidó kabbalisztikával. A kötet XX. századdal foglalkozó részében a Gólem mint automata ember jelenik meg, aki célszerszám a zsidók megvédésében. Paul Wegener 1920-as filmjéről van részletesebb leírás, valamint a Jirásek-féle legenda továbbszövődéséről. „Max Brod és Einstein”: Einstein 1911-től Prágában, Kepler és Tycho Brahe városában tanít, ami nagy izgalmat kelt. Max Brod Einstein nagy csodálója volt, és sokan a „Tycho Brahe útja Istenhez” című regényében őt vélik felfedezni Kepler alakjában. A regény korrajzaiban feltűnik Löw alakja is. „A prágai udvar – ismét” cím magáért beszél: újabb adalékok Rudolf udvarához. „A Gólem és a judaisztika” a héber iratok, a talmudi történetek és a judaisztikai szakirodalmi művek alapján nyomoz a Gólem értelmezési lehetőségei után. „A fordulat” kiemeli azt a már korábbi megállapítást, hogy a Gólem-legendában van egy fordulópont, amikor a korábbi békés, szolgai Gólem-figura egy harcos, a zsidó közösség védelmére teremtett lényvé változik. Ez a fordulat a XX. század elején történt, és Hájim Bloch nevéhez kötődik. „A Gólem Amerikában” a tengerentúli írók műveit vizsgálja, kiemelten Cynthia Ozick regényét, amiben egy nő Gólem született. Egy jiddis költő, Halpern Leivick verses színpadi művét ismerteti „A jiddis legenda-fejezet. Összehasonlítja Wegener filmjével, de míg ott a Gólem a rombolás szimbóluma, addig Leivick művében a megmentő. „A magyar gólem”-fejezetben Szabó Dezsőnek a *Nyugatban* közölt (1916), meglehetősen elvont gólemfeldolgozása kerül bemutatásra, ahol a gólem megszálló démonként jelenik meg. Az utolsó fejezet a „Modern feldolgozások: út a comics bookokig” címet kapta. Bemutatja, hogy a II. világháború után is számos szerzőt ihletett meg a történet. Elie Wiesel az egyik első feldolgozója a holokauszt utáni időkben. A legrészletesebben Michael Chabon Pulitzer-díjas regényének cselekménye van kifejtve, amiben a főhősök, miután elmenekítették a Gólem maradványait a nácik elől Amerikába, a Gólemhez hasonlító képregényfigurákkal keresnek pénzt arra, hogy zsidó gyermekeken segíthessenek. Az utolsó rész leszögezi, hogy a modern

zsidó amerikai irodalmat még sokáig kísértette a legenda emléke. Ungvári Tamás még egyszer, ezúttal részletesebben bemutatja a Kafka-töredéket, és a fejezetet azzal zárja, hogy érdemes lenne még további regényekkel is foglalkozni.

A könyvet kritikusan nézve rögtön leszögezhetjük: a gondos olvasó arra a megállapításra juthat, hogy a kötet nem azt nyújtja, amire a cím és a hátsó borító rövid ajánlója alapján számítanánk. Egy izgalmas kalandot vártunk volna, egy misztikus utazást a földöntúli dolgok világába. A cím az okkultizmust, hermetizmust és a kabbalát emelte ki, de ezek egyáltalán nem voltak olyan hangsúlyosak a könyvben, mint ahogy az elvárható lett volna. Alcímként sokkal inkább az irodalom- és kultúrtörténet illett volna hozzá, mert az eredetileg megnevezett területek jelentősége eltörpült a rengeteg irodalmi hivatkozás és utalás mellett, amelyek sok esetben csak egy kurta bekezdés erejéig villantak fel, vázlatos felsorolásként. Egyértelmű, hogy nem lehet mindent kifejteni, ezért az átláthatóság és követhetőség kedvéért alaposabban át kellett volna gondolni és erőteljesen meghúzni a megjelenő utalásokat. Mindemellett viszont több lényegtelen részlet került kidolgozásra, amelyek inkohereus módon kapcsolódtak a Gólemhez (például az a rész, ami Tycho Brahe műorráról szól). Van néhány fejezet, amit teljes egészében mellőzhetett volna a szerző, mivel nem visz közelebb a központi téma megértéséhez, sőt kifejezetten félrevisz (például a Celan, de a Kafka, Brod és a Gólem, valamint a Max Brod és Einstein). Izgalmas lehetőségeket tartogatott volna ez az asszociatív szerkesztés, de jelen esetben ezek a lehetőségek kiaknázatlanok maradtak, és az olvasó számára nem segítette elő a megértését egy ilyen szerteágazó témának.

Nehezíti még az olvasást, hogy a szerző szeret a téma szempontjából szükségtelen információkat halmozni egy mondatba. Példa erre az a rész, amikor Celan és Heidegger találkozása a téma – a Celan-fejezetben –, és Heidegger kapcsán szűr be egy olyan alliteráló megjegyzést a szerző Franciaországról, aminek semmilyen relevanciája nincs: „A háború utáni, közelmúltjában leigázott, erkölcsi fölényének fényében fürdő Franciaországban a saját hazájában tanítástól eltiltott Heideggernek példátlan divatja támadt” (100.). A szerző utalásai sokszor nem következetesek, és pontatlanul hivatkozik korábbi részekre. Ilyen pontatlan visszautalással találkozhatunk a 148. oldalon, ahol a korábban már oly sokszor említett Rudolf császár és rabbi Löw találkozását az itt található bekezdés Miksa császárhoz köti. A 61. oldalon szintén pontatlanul hivatkozik a korábbiakra: „Mint már említettük, a Gólem homlokán az állt, hogy *YHWH elohim emet*, vagyis *Isten maga az igazság*.” Korábban nem így említette a kifejezést, hanem azt írta, hogy vagy Isten neve vagy az *emet* szó szerepelt a homlokán. A könyv végére az olvasó sokszor elvész a sok idegen név között.

Összegzésként elmondható, hogy az első 20 oldal nehezebb elolvasása után az 50. oldal körül kitisztultabbá válik az olvasó számára a kép, ebben főként a visszatérő alakok, tények segítenek. Ennél a résznél körvonalazódik először, hogy egyáltalán mi is a Gólem-legenda, mi az, amit a szerző elemezni szeretne. A könyvet végigkíséri

egy hullámzás – távolodás és közeledés a témához, de sajnálatos módon az utolsó fejezet elolvasása után sincs meg az az érzés az olvasóban, hogy a könyv és annak témája lezárult volna. Esetleg az utószó – és annak idézett sorai enyhítik ezt az érzést: „Számos művészettörténész a manierizmust mint a reneszánsz válságát vagy megtorpanását írta le. A mi kutatásaink az ellenkezőjéről vallanak. A művészet határai bővültek [...] Ennek a gazdag kornak kis tükre a mi Gólem-könyvünk, mely kiszálazza egy zsidó legenda születését, terjedését, gazdagodását és az emberiség közös kultúrkincsébe való megtermékenyítő beépülését.”

Balássy-Berezvai Szénia